

Vukašin Grozdić,¹

Jovan Miljković²

UDK: 005.7:37.013.83

37.014:005.96(4+497.11)

ANDRAGOŠKI ASPEKTI PREDUZETNIŠTVA³

Sažetak

Rad se bavi istraživanjem andragoških aspekata preduzetništva na nivou analize teorijskih stavova, dokumenata obrazovnih politika i primera dobre prakse. Strukturu rada čine odeljci o sadržaju kompetencije preduzetništva, o obrazovnim putevima razvoja preduzetničke kompetencije i mogućim barijerama u tom procesu, o mestu preduzetništva u obrazovnim (i drugim javnim) politikama Evrope i Srbije, o mogućnostima uključivanja preduzetništva u područje obrazovanja odraslih. U tom kontekstu je sagledan interes andragogije za proučavanje preduzetništva kao značajnog društvenog i ekonomskog fenomena te mogući doprinos andragogije kao nauke i obrazovanja odraslih kao prakse razvoju preduzetničke kompetencije. Rezultati analize su pokazali da je preduzetništvo prisutno u obrazovnim i drugim javnim politikama te da andragoška istraživanja mogu doprineti unapređivanju obrazovnih politika usmerenih na razvoj preduzetničke kompetencije, kao i unapređivanju okruženja i obrazovnih puteva razvoja kompetencije preduzetništva.

Ključne reči: Andragogija, preduzetništvo, obrazovne politike, obrazovanje preduzetnika, preduzetnička kompetencija, preduzetništvo u obrazovanju odraslih.

1 MA Vukašin Grozdić, mladi savetnik u Kabinetu ministra Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave Republike Srbije; e-mail: vukasin.grozdic@mduls.gov.rs.

2 Dr Jovan Miljković, docent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju; e-mail: jovan.miljkovic@f.bg.ac.rs.

3 Rad je nastao u okviru projekta „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (broj: 179060) koji finansira Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

U savremenom društvu i u savremenoj ekonomiji sve su prisutniji zahtevi za inicijativom, proaktivnošću, stvaranjem novih vrednosti, za inovacijama, kao i za preuzimanjem odgovornosti i rizika. U praksi se posebno izdvojila ideja preduzetništva kao modela koji objedinjuje odgovore na pomenute zahteve savremenog društva. S obzirom na društveni značaj i kompleksnost, mnoštvo nauka nalazi svoje mesto u istraživanju ovog fenomena: sociologija, ekonomija, pravne nauke, psihologija i druge. Sociologija postavlja širok raspon pitanja vezanih za preduzetništvo, među kojima se ističu kako preduzetništvo direktno i indirektno doprinosi izgradnji institucija, koje su institucije potrebne da bi se podstaklo preduzetništvo, koliko je stanovnika zaposleno u sektoru preduzetništva, kakav je uticaj porodice, religije i kulture na razvoj preduzetništva, da li u društvu postoji pozitivan odnos prema preduzetništvu ili se ono osuđuje i stigmatizuje. Budući da je preduzetništvo snažan pokretač ekonomske aktivnosti, ekonomske nauke su posebno zainteresovane za ovaj fenomen. Pitanja na koja ekonomija traži odgovore odnose se na vrednost koju preduzetničke inicijative stvaraju u nacionalnoj i globalnoj ekonomiji, prihodima koje generiše, finansijskim institucijama koje podstiču i olakšavaju poslovanje – banke, mikrofinansijske institucije, lizing-kuće, akceleratori, „poslovni anđeli”, „venčer” (*venture*) kapitalisti. Kao društveni fenomen koji uključuje različite aktore (zaposlene, poresku upravu, poslovne subjekte i druge) postoji potreba da se zakonom regulišu odnosi između ovih strana. U tom svetlu, pravne nauke se interesuju za pitanja zakonske regulative otvaranja firmi, vlasničkih prava i obaveza, zapošljavanja i otpuštanja, poreza, uplata domaćih i inostranih fizičkih i pravnih lica. Posebno interesovanje za motive, stavove, frustracije i konflikte, psihičke posledice, dispozicije i karakterne crte preduzetnika ima psihologija, s obzirom da je razvoj preduzetništva neodvojiv od individue koja će krenuti u preduzetnički poduhvat. O načinima pripreme individue za bavljenje preduzetničkom delatnošću i razvoju neophodnih kompetencija, od najranijeg uzrasta pa do zrelog doba svoje mesto nalaze i nauke o vaspitanju i obrazovanju – pedagogija i andragogija.

Andragogija kao društvena nauka proučava brojne pojave i probleme koji su posredno ili neposredno povezani sa preduzetništvom. Stoga se može reći da se andragoška nauka interesuje za fenomen preduzetništva,

kao i za njemu slične fenomene: liderstvo, menadžment, kreativna ekonomija... Zasad sagledavanja mesta i uloge andragogije u izučavanju ovog fenomena, opravdano je koristiti se preporukom istraživača iz oblasti preduzetništva koji ističu četiri aspekta istraživanja ili četiri istraživačka domena: *pojedinaac, organizacija koju stvara, proces i okruženje* (Gartner 1985). Andragogija može dati poseban doprinos u svakom od navedenih domena, a naročito u domenima „pojedinaac” i „okruženje”. Sa stanovišta *pojedinaca* andragogija postavlja i odgovara na pitanja mogućnosti razvoja preduzetničke kompetencije, stava i ponašanja, limita formalnog i neformalnog obrazovanja u stvaranju preduzetnika, kreiranja neposrednog obrazovnog okruženja i metoda rada koje pogoduju razvoju preduzetničke ličnosti, načina samoobrazovanja i informalnog učenja, identifikovanja relevantnih znanja, veština i uverenja, identifikovanja barijera u učenju i obrazovanju, razvoja kurikuluma preduzetničkog obrazovanja, mesta preduzetništva u formalnom i neformalnom obrazovanju... S aspekta *okruženja* u kojem nastaje preduzetnički poduhvat, andragoška istraživanja mogu pružiti relevantnu osnovu za kreiranje i formulisanje obrazovnih politika, za kreiranje i dostupnost obrazovnih programa i institucija namenjenih razvoju preduzetničke kompetencije, za kreiranje društvenog i medijskog imidža preduzetnika...

Osim funkcije/uloge koju andragogija kao nauka ima u oblasti preduzetništva, moguće je sagledati i funkciju/ulogu preduzetništva u obrazovanju odraslih. Razvoj i napredak tehnologija, posebno informaciono-komunikacionih, i socijalne i demografske promene stvaraju nove ciljne grupe i nude mogućnosti za razvoj novih oblika učenja i obrazovanja odraslih. Da li će i u kojoj meri biti iskorišćene zavisi od preduzimljivosti svih aktera obrazovne delatnosti.

Struktura preduzetničke kompetencije

Preduzetništvo je ”proces stvaranja nečeg novog i korisnog ulaganjem vremena i napora, uz pretpostavku postojećih finansijskih, fizičkih i društvenih rizika, uz konačno dobijanje nagrade materijalnog karaktera i ličnog zadovoljstva i nezavisnosti” (Avlijaš i Avlijaš 2015: 8). Pregledom literature u vodećim časopisima i udžbenicima, Moris (Morris 1998) nalazi 77 različitih definicija preduzetništva. Kao ključni pojmovi, utvrđeni metaanalizom ovih definicija, izdvajaju se: pokretanje novog poduhvata,

kombinovanje resursa, otkrivanje šanse, prikupljanje neophodnih resursa, preuzimanje rizika, traženje profita i stvaranje vrednosti. Na osnovu ovih definicija zaključujemo da je uloga pojedinca koji preduzima preduzetnički poduhvat (preduzetnika) da kreira novo, ulaže značajan trud i resurse, preuzima rizik i neizvesnost očekujući ličnu materijalnu i emotivnu dobit. Za obavljanje ovakve funkcije potrebna je određena kompetencija, odnosno skup znanja, veština i stavova za bavljenje preduzetničkom delatnošću.

Preduzetnička kompetencija se definiše kao visok nivo znanja, veština i ličnih karakteristika koje vode ka sveukupnoj sposobnosti preduzetnika da uspešno obavlja posao (Man et al. 2002, prema: Li 2009). Drugi autori preduzetničku kompetenciju definišu kao svojstva ličnosti izražena kroz generička i specifična znanja, motive, osobine, sliku o sebi, društvene uloge i veštine koje doprinose nastanku i razvoju preduzetničkog poduhvata (Bird, prema: Li 2009). Konkretno kompetencije koje preduzetnik poseduje razlikuju se u zavisnosti od delatnosti i obima poslovanja (Morris 1998). To bi značilo da preduzetnici u različitim delatnostima (a delatnosti se dele na proizvodnju, trgovinu na veliko, trgovinu na malo i usluge (Navale 2013)) imaju različite kompetencije. Iako su razlike prisutne u značajnoj meri, ipak možemo govoriti o preduzetničkim znanjima, veštinama i sposobnostima svojstvenim svim preduzetnicima.

Ključna preduzetnička veština za uspeh u svakoj delatnosti je realna percepcija (sebe i svega oko sebe) odnosno sposobnost da se razume tržište na kome se posluje i kreira proizvod ili usluga, tržište koje će zadovoljiti potrebe korisnika. Za njom sledi veština kreiranja vrednosti odnosno plasiranja proizvoda i usluga koji predstavljaju novu vrednost na tržištu, a potom osobina fleksibilnosti, koja se ogleda u sposobnosti adaptiranja na promenljive potrebe korisnika. Poseban značaj za uspeh u preduzetništvu imaju prodajne veštine. Preduzetnik mora identifikovati i razumeti potrebe potencijalnih korisnika, osmisliti prodajni pristup i sprovesti ga. Kako bi opstao i održao poziciju u biznisu izražene konkurencije, neophodno je koristiti agresivne strategije u poslovanju. Specifičnost preduzetničke pozicije podrazumeva da preduzetnik mora demonstrirati poverenje i pouzdanost svojim investitorima, zaposlenima, kupcima i dobavljačima. Kako bi ih sve uverio u dobrobit onoga što radi, neophodne su mu visokorazvijene pregovaračke veštine (Navale 2013).

Poznavanje finansija predstavlja još jednu od neophodnih preduzetničkih veština. Potrebno je razumeti cene, načine i rokove plaćanja i posedovati veštinu da se ostane likvidan u poslovanju. Na kraju, efektivno upravljanje vremenom i konzistentnost u poslovanju uz poštovanje postavljenih planova, preuzetih rokova i dogovorenog kvaliteta kao i konstantno unapređenje proizvoda i usluga su veštine koje mora posedovati svaki preduzetnik ukoliko namerava da se izbori sa konkurencijom (Navale 2013). Osim ovih kompetencija, mnogi autori ističu i značaj organizacionih i menadžmentskih znanja, kao i liderskih veština i sposobnosti (Chandler and Jansen 1992; Mintzberg and Waters 1982; Shane and Venkatraman 2000, prema Unger, Rauch, Frese & Rosenbusch 2011., 2011; Huck and McEwen 1991, prema: Li 2009).

Osnovano je zaključiti da preduzetnička kompetencija predstavlja kompozit znanja, veština, vrednosti i uverenja o poslovanju, poslovnim prilikama i drugim ljudima a razvija se kroz procese učenja i obrazovanja, koji mogu biti planski i sistematizovani, ali takođe slučajni i difuzni.

O preduzetničkim znanjima i veštinama u literaturi se govori kao i o *ljudskom kapitalu*. Pristup preduzetništvu iz perspektive ljudskog kapitala zaslužan je za novo gledište na razloge uključivanja u preduzetništvo. Prema ovom stanovištu, odluka za pokretanje biznisa je rezultat svesne procene ličnih kompetencija i iskustva, a ne sklonost ili karakteristika ličnosti (Wagner & Ziltener 2008).

Obrazovni putevi razvoja preduzetničke kompetencije

Kao situacije učenja i obrazovanja, odnosno kao situacije razvoja preduzetničke kompetencije, u literaturi o preduzetništvu se najčešće identifikuju školovanje i iskustvo – preduzetničko iskustvo, iskustvo iz konkretne delatnosti, menadžersko i radno iskustvo (Unger et al. 2011). Međutim, s andragoškog aspekta gledano, situacije učenja i obrazovanja za razvoj preduzetničke kompetencije možemo poistovetiti s obrazovnim putevima koje predlaže Alibabić (2002): formalno obrazovanje, neformalno obrazovanje, samoobrazovanje i informalno učenje. Iako navedeni obrazovni putevi uključuju i iskustveno učenje, koje je posebno svojstveno odraslima, ipak se čini opravdanim posebno naglašavanje značaja preduzetničkog iskustva u razvoju preduzetničke kompetencije.

Formalno obrazovanje

Kulić i Despotović (2010: 109) formalno (školsko) obrazovanje definišu kao "delatnost koja se izvodi u institucionalnim oblicima obrazovanja i ima instrumentalno značenje". Pod institucionalnim oblicima obrazovanja misli se na školsko obrazovanje od osnovnog do univerzitetskog. Obrazovni program je visokostrukturiran i organizovan sa unapred definisanim sadržajem. Kadar koji predaje mora posedovati odgovarajuće kvalifikacije, a institucija mora biti akreditovana. Uspešno realizovanje programa vodi sticanju društveno priznate kvalifikacije, što je najčešće i motiv za uključivanje u obrazovni program.

Prema klasifikaciji koju je izradila Evropska komisija, identifikuju se tri kriterijuma koja specifikuju formalno obrazovanje (European Commission 2006, prema: Despotović 2016). Prvo, hijerarhijski nivo/stepen – zahtevnost i kompleksnost programa je gradirana i razdeljena po nivoima, dok svakom programu odgovara određeni nivo kompetencije. Završetak jednog nivoa je preduslov za naredni. Drugo, uslovi upisa – kriterijumi upisa su diskriminatorski u pogledu godina starosti i prethodnog obrazovanja. Treći kriterijum je zahtev za registraciju – evidentiranje upisa učenja. U pogledu korisnosti i primenjivosti stečenih znanja i veština, formalno obrazovanje je označavano kao nedovoljno "prevashodno zbog toga što 'sistem znanja', usvojen u školi, često nije neophodno potreban u kasnijem životu" (Kulić i Despotović 2010: 111)

Preduzetničko obrazovanje, kako globalno tako i kod nas, prisutno je u programima obrazovanja u srednjim, višim i visokim školama čiji je cilj priprema za bavljenje preduzetništvom. Većina ovih škola se naziva poslovnim školama. U okviru obrazovnih kurikuluma srednjih škola u Evropi, a odskoro i u Srbiji, mogu se naći zasebni predmeti preduzetništva, a kada to nije slučaj, preduzetništvo i razvoj preduzetničke kompetencije se smatra međupredmetnim ishodom učenja (vidi Evropska Komisija 2012). Uočljiva je evropska tendencija uključivanja preduzetništva i na niže obrazovne nivoe promovisanjem koncepcije ključnih kompetencija, koje bi trebalo da budu razvijene do kraja obaveznog školovanja, a u koje spada i preduzetništvo.

U literaturi se sreću i mišljenja koja govore o negativnom i neznatnom uticaju formalnog obrazovanja na ostanak u biznisu. Obrazovaniji preduzetnici su skloniji da postavljaju visoke zahteve prema svom učinku.

Ako se nađu u nedovoljno unosnom biznisu, ostajanje u njemu vide kao visoki oportunitetni trošak i češće napuštaju svoj poduhvat (Cooper et al. 1994). Na sličan način, obrazovaniji teže „većem povraćaju investicije” jer neizvesnost u preduzetništvu može da vodi ka manjoj zaradi nego drugi oblici zaposlenosti (Cassar 2006; Evans and Leighton 1989, prema: Unger et al. 2011).

Neformalno obrazovanje

Postoji široki konsenzus da buduće obrazovne strategije u svim državama moraju biti mnogo obuhvatnije, inovativnije i integrativnije naspram uske i nefleksibilne strategije ubrzane linearne ekspanzije nasleđenog formalnog obrazovnog sistema koji je dominirao 1950-ih i 1960-ih i kulminirao u sveopštu svetsku obrazovnu krizu, ističe Kums (Coombs 1989: 57). Kulić i Despotović (2010: 112) neformalno obrazovanje vide kao ”obrazovni put koji podrazumeva svesno i organizovano obrazovanje, učenje i osposobljavanje odraslih s ciljem zadovoljavanja njihovih raznovrsnih obrazovnih potreba”.

Neformalno obrazovanje u odnosu na formalno je manje strukturirano, više okrenuto zadacima i veštinama, fleksibilnije po pitanju vremena i trenutno u smislu ciljeva (Radcliffe and Colletta 1989: 61). Metod nastave je orijentisan ka učeniku nasuprot orijentaciji ka nastavniku, dok je učenje više konkretnije i iskustvenije, a manje apstraktno i teorijsko. U početku je neformalno obrazovanje viđeno kao put ka opismenjavanju i pružanju obrazovnih prilika seoskom stanovništvu. Danas to više nije slučaj i polaznici u neformalnim oblicima obrazovanja dolaze iz svih obrazovnih i kulturnih slojeva, a neformalno obrazovanje sada označava ”organizovanu i sistematsku obrazovnu aktivnost usmerenu na osposobljavanje odraslih za rad, socijalne aktivnosti i privatni život” (Kulić i Despotović 2010). Mlađi odrasli su mnogo češći učesnici programa neformalnog obrazovanja i zanimljivo je da preferiraju organizovane kurseve u odnosu na samostalno učenje, za razliku od starije populacije (Livingstone 1999).

U oblasti preduzetništva, na tržištu su prisutni brojni neformalni obrazovni programi usmereni ka sticanju preduzetničkih znanja i veština. U najvišem stepenu organizovanosti i sistematičnosti, prisutne su preduzetničke akademije. Ove akademije su obično deo neke neformalne obrazovne ustanove ili su razvijene u okviru projekata međunarodnih fondacija.

Parcijalna znanja potrebna za bavljenje preduzetništvom moguće je steći na kursovima knjigovodstva, prodaje, marketinga, upravljanja finansijama, upravljanja ciljevima i sl.

Samoobrazovanje

Samoobrazovanje je aktivnost samostalnog i namernog učenja (Alibabić 2002). Učenik prema svojim potrebama i preferencijama bira resurse i cilj učenja. Ono je organizovana aktivnost i često podrazumeva izradu ličnog plana učenja. Može se javiti i kao dopuna školskom učenju. Za razliku od već predstavljenih obrazovnih puteva, samoobrazovanje zahteva posebnu osposobljenost koja je neophodna da bi govorili o samoobrazovanju, što čini ovaj obrazovni put svojstvenijim za odrasle učenike nego za decu. Kompetencija za samostalno učenje (*learn-to-learn*) bi prema mišljenju Evropske komisije morala biti razvijena do kraja obaveznog školovanja.

Nismo našli rezultate naučnih istraživanja koji bi potvrdili ili opovrgli značaj samoobrazovanja kao puta razvoja preduzetničke kompetencije. U hipotetičkom smislu, a s obzirom na karakteristike samoobrazovanja, s jedne strane, i "preduzetničku borbu s vremenom", s druge strane, samoobrazovanje može predstavljati vrlo važan obrazovni put razvijanja preduzetničke kompetencije jer omogućava da preduzetnici prave sopstvene planove učenja i upravljaju njihovom realizacijom u raspoloživom vremenu.

Informalno učenje

Za Kumsa (1973), informalno učenje predstavlja istinski celoživotni proces u kojem svaki pojedinac stiče stavove, vrednosti, veštine i znanja iz svakodnevnog iskustva i obrazovnih uticaja i resursa iz njegove/njene sredine – porodice i komšija, tokom rada i igre, u tržnim centrima, biblioteci i iz medija (prema: Radcliffe and Colletta 1989: 60). Ovaj oblik učenja za većinu savremenih autora predstavlja i namernu i nenamernu aktivnost (Krajnc 1972, prema: Kulić i Despotović 2010). Savićevićev je stav da je informalno učenje svesna aktivnost koja se dešava u društvenoj i radnoj sferi (prema: Kulić i Despotović 2010). Livingston (Livingstone 1999) na informalno učenje gleda kao na svaku aktivnost što uključuje potragu za razumevanjem, znanjem ili veštinom, koja se dešava izvan kurikuluma obrazovnih ustanova ili kurseva i radionica koje nude obrazovne i druge agencije.

Verovatno najsystematičnija studija istraživanja informalnog učenja poslednjih godina bio je projekat *Nacionalne istraživačke mreže novih pristupa doživotnom učenju* sa Univerziteta u Torontu, 1998. godine, u kojem su učestvovala 1562 ispitanika, odraslih građana Kanade (Livingstone 1999). Na osnovu dobijenih odgovora ispitanika, izveden je prosečan broj sati posvećen aktivnostima informalnog učenja i taj broj iznosi 15 sati nedeljno odnosno 80 % sveukupnog učenja i obrazovanja.

Od ukupno 15 sati koliko odrasli građani Kanade provode u aktivnostima informalnog učenja, na situacije koje su u vezi sa zaposlenjem odlazi 6 sati. Izvori saznanja na radnom mestu mogu biti kolege, supervizori i klijenti sa kojima se komunicira. Kao najčešći sadržaji informalnog učenja na radnom mestu navode se ostajanje u toku sa opštim znanjem svoje struke, unapređenje kompjuterskih veština, zatim komunikacionih veština i veština rešavanja problema, informisanje o bezbednosti i zdravlju na radu i upoznavanje novih tehnologija. Novija istraživanja nalaze da je 70–80 % ukupnog znanja i veština koje zaposleni poseduju o svom poslu stečeno informalnim putem (Keith, Unger, Rauch and Frese 2016).

U odnosu na godine života, mlađi odrasli kao glavni izvor novog učenja o svom poslu vide starije kolege. Ovakav vid učenja je informalnog karaktera. Što se starijih odraslih tiče, većina smatra da im stečeno iskustvo i razvijene predstave o svetu daju dovoljan osnov da uče i obrađuju nove informacije. Iz ovog razloga preferiraju informalni vid učenja u odnosu na organizovane aktivnosti (Livingstone 1999).

Preduzetnici su skloniji informalnom sticanju novih znanja – komunikacijom sa dobavljačima i korisnicima i posećivanjem sajamskih manifestacija. Razlog za preferenciju ovakvog oblika učenja između ostalog je i nedostatak finansija za formalnije oblike obrazovanja (Halliday-Wynes & Beddie 2009).

Barijere u obrazovanju preduzetnika

Veće obrazovanje vodi ka bolje plaćenom poslu, društvenom ugledu, ličnom zadovoljstvu i sveukupnom kvalitetu života. Pored vrednosti, potencijala i poželjnosti koje obrazovanje u sebi poseduje, ne učestvuju svi ljudi u programima obrazovanja. Razlozi njihove sprečenosti za participaciju u obrazovanju mogu biti subjektivne i objektivne prirode

(Merriam and Caffarella 1999, prema: Falasca 2011). U subjektivne odnosno dispozicione autori svrstavaju sledeće: „mitovi” o učenju – „ponavljanje je majka učenja”, „postoji jedan ispravan način učenja” i slično; oslanjanje isključivo na prethodno stečeno znanje i veštine; rutina, rigidnost i ukorenjenost u ranijem ponašanju i mišljenju, nasuprot otvorenosti, prisutnosti i svesnosti konteksta u kojem se osoba nalazi; nesigurnost i strepnja u vezi sa uspehom u novim situacijama učenja, kao i negativna percepcija i nepoverenje u obrazovanje. Pod objektivnim odnosno situacionim barijerama podrazumevaju se starenje, gubitak vida i sluha; zdravstvene tegobe, poput umora i bolesti koje utiču na motivaciju i snagu da se uključe u obrazovne aktivnosti; preuzimanje novih društvenih i radnih uloga – roditelj, supružnik, gubitak člana porodice; i na kraju: motivacija, odnosno da li slobodnom voljom ili pod pritiskom učestvuju u obrazovnim aktivnostima.

Osim već pomenutih dispozicionih i situacionih barijera (koje različiti autori različito definišu i grupišu), Krosova (Cross) je uočila i treći oblik barijera – institucionalne. Ove barijere se odnose na procedure i prakse obrazovnih institucija koje odbijaju odrasle od učenja (prema: Smith 1998, 2010). To mogu biti neodgovarajuće mesto i termini održavanja nastave, nedostatak relevantnih programa i obaveznosti na redovno pohađanje nastave u pojedinim obrazovnim institucijama. Krosova u situacione barijere ubraja i nedostatak novca, vremena i transporta do mesta obrazovanja. Dispozicione određuje kao stavove i percepciju koju pojedinac ima o sebi kao učeniku, a to može biti osećanje da je previše star(a), nedostatak samopouzdanja zbog prethodnih slabih obrazovnih postignuća i zasićenje od škole i učionice. Klasifikacija koju je predložila Krosova je sada široko zastupljena u literaturi (vidi Smith 1998, 2010; Kulić i Despotović 2010).

Za utvrđivanje barijera u obrazovanju za preduzetništvo potrebno je sprovesti posebna istraživanja, s obzirom na to da se radi o specifičnoj grupi koja je uglavnom suočena sa barijerom ”nedostatak vremena za obrazovanje”. Može se očekivati da se neke od navedenih barijera mogu susresti i u obrazovanju preduzetnika, a posebno one iz grupa situacionih i institucionalnih.

Obrazovne politike i preduzetništvo

Okruženje u kojem dolazi do stvaranja preduzetničkog poduhvata može biti pogodno ili sputavajuće. Pozitivno okruženje u pravnom domenu podrazumeva pravnu sigurnost, zaštitu intelektualne svojine, jednostavne procedure pokretanja biznisa i optimizaciju administrativnih procedura. U finansijskom obliku to je pristupačnost i dostupnost različitih izvora kapitala, poreske olakšice i državna podrška. Osim toga dostupnost dobavljača, korisnika, novih tržišta, tehnologija, transporta i obučenost radne snage predstavljaju činioce pogodnog okruženja (Gartner 1985). Posebnu podršku iz okruženja mogu pružiti dostupni obrazovni kurikulumi iz područja preduzetništva, konferencije i drugi naučni i stručni skupovi koji nude mogućnosti za razmenu znanja, iskustava i primera dobrih praksi, programi mentorstva i učenja od uspešnih.

U ovom poglavlju smo imali nameru sagledati mesto i ulogu preduzetništva u evropskim (EU) i srpskim obrazovnim (i drugim javnim) politikama. U tom kontekstu smo tragali za odgovorima na sledeća pitanja: Da li se termin i pojam „preduzetnička kompetencija” nalazi u obrazovno-političkim dokumentima? Gde je mesto preduzetništva u formalnom obrazovanju, a gde u neformalnom (treninzi i inkubatori)? Da li je preduzetničko obrazovanje namenjeno svim društvenim kategorijama i na svim nivoima ili ne? Da li se i na koji način podučava preduzetništvu?

Pre nego što odredimo mesto i ulogu preduzetništva u obrazovnim politikama XXI veka, potrebno je definisati ključne pojmove relevantne za analizu. Pod pojmom *obrazovna politika* podrazumevamo „umeće upravljanja obrazovnim tokovima u određenoj društvenoj zajednici... Ona je svesno stvaranje uslova, pravnih, materijalnih, finansijskih, kadrovskih i drugih, za realizovanje utvrđene koncepcije, strategije i sistema” (Alibabić 2002: 78).

Indikatori prisutnosti *preduzetništva* u obrazovnim politikama bili su eksplicitno navođenje ovog termina u dokumentima podrazumevajući pod njim kompetenciju, cilj, ishod učenja i/ili zasebni nastavni predmet. Evropske i srpske obrazovne politike smo sagledali putem analize evropskih i srpskih zvaničnih obrazovnih dokumenata za koje smo pretpostavili da bi mogli i trebali promovisati razvoj preduzetničke kompetencije u formalnom i neformalnom obrazovanju. U analizu smo uključili politike

koje dolaze kako iz sfere obrazovanja tako i iz drugih oblasti, pre svega privrede i zapošljavanja.

Preduzetništvo u evropskim politikama

Evropska unija je kao nadnacionalna tvorevina između ostalog kreirana kako bi države članice bile konkurentne drugim većim tržištima. Plan Evrope za 2020. godinu je da postane pametna, održiva i inkluzivna ekonomija. Da bi ostvarila ovaj cilj i premostila krizu u kojoj se nalazi, Evropska unija izlaz vidi u povećanju broja preduzetnika kako bi otvorila nova radna mesta i ubrzala privredni rast. Poseban problem Evrope je nedovoljan broj radno sposobnog stanovništva koje bi izabralo put samozapošljavanja (37 %), naspram Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i Kine gde je ovakva poslovna karijera znatno poželjnija (51 % i 56 %). Osim toga, preduzetnički poduhvati kreirani u Evropi rastu znatno sporije nego u SAD i zemljama u razvoju (European Commission 2013).

U evropskim politikama prvi su put 2003. godine u *Evropskoj zelenoj knjizi o preduzetništvu* istaknuti značaj i nužnost razvoja preduzetništva, kao i predlog strategije za realizaciju ove koncepcije (Commission 2003). Nakon donošenja ovog dokumenta usledilo je usvajanje *Okvira ključnih kompetencija za celoživotno učenje*, kojim je identifikovano osam ključnih kompetencija, među kojima se nalaze preduzetništvo i smisao za inicijativu (European Parliament and Council 2006). Ključne kompetencije za celoživotno učenje predstavljaju kombinaciju znanja, veština i stavova koji odgovaraju kontekstu, neophodnih za lično ispunjenje i razvoj, socijalnu inkluziju, aktivno građanstvo i zapošljavanje. Od suštinskog su značaja u *društvu znanja* i garantuju veću fleksibilnost na tržištu rada, što omogućava brže prilagođavanje stalnim promenama u procesu globalizacije (European Parliament and Council 2006). Preduzetništvo i smisao za inicijativu, jedna od ključnih kompetencija, definisana je kao individualna sposobnost da se ideje pretoče u realnost. Uključuje kreativnost, inovativnost i preuzimanje rizika, kao i sposobnost planiranja i upravljanja projektima u cilju postizanja ciljeva. Ispoljava se u svakodnevnom životu, kod kuće i u društvu, kao i na radnom mestu, u smislu da individua postane svesna konteksta u kojem radi i da bude sposobna da iskoristi ukazane prilike.

Definisanje ključnih kompetencija i kreiranje referentnog okvira predstavljaju rezultat plodne rasprave između država članica i Evropske komisije, pokrenute još u Lisabonu 2000. godine. *Metodom otvorene*

koordinacije usaglašeni su stavovi država članica i usvojeni zaključci o uvođenju minimuma zajedničkih kompetencija u kurikulume svih evropskih zemalja. Metod otvorene koordinacije omogućava i promoviše zajedničko učenje, razmenu dobre prakse, razvoj zajedničkih alata i instrumenata, kao i podršku nacionalnim reformama.

Preduzetnička kompetencija u domenu znanja ističe sposobnost identifikacije dostupnih mogućnosti za razvoj poslovanja, uviđanje prilika za lični i profesionalni razvoj, široko razumevanje funkcionisanja ekonomije, kao i izazova sa kojima se suočava zaposleni ili organizacija. Veštine koje čine preduzetničku kompetenciju su proaktivno projektno upravljanje, sposobnost dobrog prezentovanja i pregovaranja, individualan rad i rad u timu, a posebno se ističe veština identifikovanja tuđih snaga i slabosti, kao preuzimanje procene i rizika kada je to neophodno. U oblasti stavova i karakternih osobina naglašava se inicijativa, proaktivnost, nezavisnost i inovativnost, kao i posvećenost i odlučnost za ostvarivanje postavljenih ciljeva (European Parliament and Council 2006).

Kreatori okvira ključnih kompetencija smatraju da će razvoj identifikovanih kompetencija doprineti većoj fleksibilnosti radne snage, povećanju zapošljivosti, inovacijama i kvalitetnijem radu i zadovoljstvu zaposlenih, a ponuđeni jedinstveni okvir osigurati veću uporedivost i osnov za mobilnost na jedinstvenom evropskom obrazovnom i radnom tržištu. Odgovornost za kreiranje strategija i sistema zasnovanih na ključnim kompetencijama je podeljena između država članica i Evropske komisije, a njihovo sticanje je namenjeno mladima kroz sve vidove obrazovanja (formalne i neformalne), kao i odraslima kroz lični i profesionalni razvoj.

Istaknuta je važnost i potreba za vrednovanjem i priznavanjem neformalno i informalno stečenog znanja, posebno volontiranjem u privrednim i civilnim organizacijama. Sa andragoškog aspekta interesantno i važno je izdvojiti obaveze država u domenu odrasle populacije. Naime, države treba da stvore uslove da odrasli mogu razvijati i unapređivati ključne kompetencije tokom celog života, da se obezbedi odgovarajuća infrastruktura za kontinuirano obrazovanje i obuku, da se stvore mehanizmi koji će osigurati pristup obrazovanju i tržištu rada i da se osigura usklađenost obrazovanja odraslih sa usvojenim politikama (European Parliament and Council 2006). Naredni dokument koji je promovisao preduzetništvo kao model ekonomskog razvoja je *Akt o malom biznisu* (Commission 2008).

Kao rezultat temeljnih i opsežnih konsultacija Evropske komisije, Evropskog parlamenta, Saveta, Evropskog ekonomskog i socijalnog komiteta i Komiteta regiona, 2013. godine kreiran je *Akcioni plan - Preduzetništvo 2020* (European Commission 2013). U dokumentu se ističe da ulaganje u preduzetničko obrazovanje predstavlja jednu od najunosnijih investicija koje Evropa može učiniti. Ova tvrdnja je izneta na osnovu nalaza da oni koju su učestvovali u programima preduzetničkog obrazovanja bolje razumeju poslovanje, poseduju neophodne veštine i stavove koji uključuju kreativnost, inicijativu, istrajnost, timski rad, spremnost na procenjeni rizik i osećaj odgovornosti. Kao takvi, oni su zapošljiviji i sposobniji da pretoče ideje u realnost.

Izdvojene su tri oblasti gde je potrebno hitno reagovati i to su:

- 1) preduzetničko obrazovanje i obuka za podršku rasta i otvaranja novih preduzeća;
- 2) stvaranje dobrog i podsticajnog okruženja u kojem preduzetnici mogu da rastu i razvijaju svoje poslovanje otklanjanjem postojećih strukturalnih prepreka i podrškom u ključnim fazama razvoja poslovanja;
- 3) promovisanje preduzetnika kao pozitivnog zanimanja i uključivanje ugroženih populacija.

Poziva se na stvaranje ishoda preduzetničkog obrazovanja, priznavanje informalnog i neformalnog učenja i stvaranje čvrstih veza sa privrednom kako bi se pružilo praktično radno iskustvo. Planira se razvoj sveevropske platforme koja bi koristila praktičarima i gde bi se nalazila iskustva dobre prakse, analize, metodologije i slično, kao i uspostavljanje smernica za kreiranje preduzetničkih škola i VET⁴ ustanova.

Interesantno je istaknuti da dokument nije potekao od obrazovnih aktera, već je nastao pod okriljem Sektora za preduzeća i industriju unutar Evropske komisije, koji se između ostalog zalaže za sistematski pristup učenju preduzetništva.

Drugi značajan dokument obrazovne politike koji promoviše uvođenje preduzetništva na svim nivoima obrazovanja i ostvarenje koncepcije celoživotnog učenja usvojen je pod nazivom *Strateški okvir - Obrazovanje i obuka 2020* (European Council 2009). Ovaj dokument predstavlja podršku

4 VET (Vocational Education and Training) – stručno obrazovanje i obuka.

državama članicama kako da uredi svoje sisteme obrazovanja u cilju održivog ekonomskog razvoja i povećanja zapošljivosti. Preduzetništvo na svim nivoima obrazovanja, zajedno sa osnaživanjem kreativnosti i inovacija, identifikovano je kao jedan od četiri strateška cilja za realizaciju postizanje očekivanih rezultata. Zahteva se smanjenje diskrepancije između sveta rada, obrazovanja i istraživanja, unapređenje saradnje između preduzeća i obrazovnih ustanova, kao i prepoznavanje civilnog sektora kao činioca obrazovanja za podsticanje kreativnosti i ličnog i profesionalnog razvoja.

U svetlu sve izraženijeg jaza između sveta rada i sveta obrazovanja, kao i visoke nezaposlenosti, evropske politike velik značaj pridaju razvoju veština potrebnih za tržište rada. Analize predviđaju da će u periodu od 2010. do 2020. godine procenat niskokvalifikovanih poslova opasti za 20 %, kao i da će se broj radnih mesta koja zahtevaju visoku stručnu spremu povećati za 15 %. Evropska komisija je u novembru 2012. godine usvojila novu strategiju pod nazivom *Preispitivanje obrazovanja: Ulaganje u veštine za bolje socio-ekonomske ishode*, kojom se kao put za osiguranje zapošljivosti navodi razvoj transferzalnih veština, a posebno je istaknut razvoj preduzetničkih veština (European Commission 2012). Prilikom prezentacije dokumenta javnosti, Andruľa Vasileu (Androulla Vassiliou) komesar za obrazovanje, kulturu, multijezičnost i omladinu, istakla je da problem u obrazovanju nije nedostatak finansijskih sredstava, već nefleksibilan način na koji je sistem obrazovanja organizovan, kao i da će Evropa nastaviti održiv rast jedino ako bude kreirala visokoobučenu i prilagodljivu radnu snagu, koja će doprineti rastu inovacija i preduzetništva.

Na osnovu analiziranih dokumenata evropske obrazovne politike, vidimo da se pitanju preduzetništva pristupa planski i sistematski. Iako je preduzetništvo prepoznato kao kompetencija potrebna u svakodnevnom i privatnom životu, vidimo da se najviše pažnje poklanja razvoju preduzetničke kompetencije u funkciji razvoja ekonomije, otvaranja novih radnih mesta i povećanja zapošljivosti pojedinaca.

Preduzetništvo u srpskim politikama

Srbija nije zemlja sa razvijenom preduzetničkom tradicijom, a posebno negativnu konotaciju ovaj pojam dobija u periodu posleratne Jugoslavije, koja je negovala kolektivistički mentalitet i svoju ekonomiju zasnivala na planskoj proizvodnji. Nakon raspada Jugoslavije, Srbija je ušla u proces

tranzicije i privatizacije, a kao rezultat reformi i novog načina poslovanja danas je u sektoru malih i srednjih preduzeća zastupljeno 65,3 % svih radnih mesta, ostvaruje se 65,5 % prometa i 55,2 % bruto vrednosti (Ministarstvo privrede 2012). Analiza dostupnim nam dokumenata omogućila je odgovore (delimične ili pak potpune) na značajna pitanja: Da li u Srbiji postoje dokumenti koji strateški uređuju ovu oblast? Da li oni dolaze iz obrazovne ili iz neke druge sfere – privredne, zapošljavanja...? Kakvi su planovi i da li Srbija preduzetništvo vidi kao metod održivog ekonomskog razvoja i u tom smislu osmišljava potrebne mehanizme za njegovo podsticanje?

U Republici Srbiji postoji više obrazovnih politika koje prepoznaju i ističu značaj preduzetništva. Na početku ćemo analizirati najviši strateški dokument u oblasti obrazovne politike a to je *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*, usvojena 2012. godine. Strategija je pisana na pretpostavci da se „dalji razvoj proizvodnog sistema Republike Srbije mora ubrzano zasnivati na znanju, preduzetništvu obrazovane populacije, sopstvenim i transferisanim tehnološkim inovacijama bez štetnog uticaja po životnu sredinu, tržišnoj ekonomiji i međunarodnoj poslovnoj, tehničkoj i drugoj kooperaciji” (Vlada RS 2012: 5). Preduzetništvo se najčešće javlja kao vannastavna aktivnost u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju, a pod tim terminom se „ne misli na pripremu učenika za određeno zanimanje, već se podrazumeva upoznavanje učenika sa vlastitim karakteristikama i sklonostima i njihovo upoznavanje sa prirodom sveta rada” (Vlada RS 2012: 63). Takođe, planira se uvođenje preduzetništva u programe obrazovanja i obuke u domenu stručnog obrazovanja.

Kako se na donošenje akcionog plana za navedenu strategiju čekalo do 2015. godine, još uvek nije dostupan izveštaj o sprovedenim aktivnostima i tako nismo u stanju da analiziramo njene efekte. Sa druge strane, uvođenje preduzetništva u programe stručnog obrazovanja planira i *Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji* iz 2006. godine. Kao jedna od devet ključnih kompetencija koje vode zapošljavanju ističe se poslovna i preduzetnička veština i znanje a odnosi se na preduzetničke sposobnosti, kreativnost, inovativnost i samozapošljavanje (Vlada RS 2006a). Iako se u obrazovnim politikama preduzetništvo najčešće vezuje za mlađu populaciju, ono ne treba da poznaje uzrast. U prilog tome govori i *Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji* gde je za

ekonomski i socijalni razvoj potrebno kreirati fleksibilan i dinamičan sistem obrazovanja odraslih sa raznovrsnom programskom strukturom (Vlada RS 2006b). U području stručnog obrazovanja i obuke nalazimo četiri programa obrazovanja i obuke i to su: programi inicijalnog stručnog obrazovanja, programi za tržište rada, programi kontinuiranog obrazovanja, programi obrazovanja za zaštitu životne sredine i održivi razvoj. Razvoj preduzetničkih veština zajedno sa veštinama upravljanja nalaze svoje mesto u programima tržišta rada, organizovanim u kratkotrajne modularne programe koji treba da omogućе brz i direktan pristup tržištu rada.

Na osnovu pregleda *Strategije razvoja obrazovanja, razvoja stručnog i obrazovanja odraslih*, možemo videti da preduzetništvo pronalazi svoje mesto u srpskim obrazovnim politikama. Sa druge strane, upitna je njegova funkcija. Nalazimo da nije dovoljno razrađeno, sistematizovano i planirano. U odnosu na evropske politike, postoji velika diskrepancija u obimu i sadržaju bavljenja ovim pitanjem. Ono što još više unosi nejasnoću u tumačenje srpskih obrazovnih politika koje se odnose na preduzetništvo je i dosadašnje deklarativno zalaganje Vlade za različite obrazovne programe i aktivnosti, koji su redovno kasnili u svojim donošenjima i realizaciji, a počinjali s implementacijom onda kada su se okolnosti toliko promenile da bi pre trebalo doneti nove mere nego početi implementirati stare. Srpske obrazovne politike odlikuje pre svega preskriptivnost, a kontrola njihovog sprovođenja gotovo da i ne postoji.

Strategije koje su kreirane od strane neobrazovnih entiteta, obrazovanje za preduzetništvo smatraju jednim od načina kojim mogu dostići postavljene ciljeve. U *Strategiji za smanjenje siromaštva* iz 2003. godine, konstatuje se da nije učinjen ozbiljniji pokušaj uvođenja stvarne informatičke pismenosti i osnovnih znanja o preduzetništvu, čime bi se bar donekle osavremenili kurikulumi, mada su još pre pet godina preduzetništvo i razvoj malih i srednjih preduzeća definisani kao glavni generatori zapošljavanja u periodu tranzicije i vlasničke transformacije privrede (Vlada RS 2003). Isti dokument, pored povećanja mogućnosti zapošljavanja, efikasnije socijalne i zdravstvene zaštite, u strateške pravce za smanjenje siromaštva ubraja i obrazovanje. Tu su detaljno razloženi ciljevi u obrazovanju različitih kategorija na svim nivoima, ali preduzetništvo ovde nije našlo svoje mesto.

Strategija u kojoj su verovatno najsystematičnije i najkonkretnije definisani mesto i uloga preduzetništva jeste *Strategija Ministarstva privrede za*

razvoj konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća za period 2008-2013. godine (Vlada RS 2007). Pomenuta strategija se bazira na pet stubova: promocija i podrška preduzetništvu i osnivanju novih preduzeća; ljudski resursi za konkurentan sektor malih i srednjih preduzeća (MSP); finansiranje i oporezivanje MSP; konkurentne prednosti MSP na izvoznim tržištima; pravno, institucionalno i poslovno okruženje za MSP u Republici Srbiji. U domenu drugog stuba – ljudski resursi za konkurentan MSP sektor, kao prvi modul definisano je kvalitetnije preduzetničko obrazovanje koje obuhvata: unapređenje politika za preduzetničko obrazovanje, integrisano i kontinuirano unapređenje preduzetničkog obrazovanja na svim nivoima i uređen zakonski i finansijski okvir za podsticanje različitih formi formalnog i neformalnog preduzetničkog obrazovanja. U Strategiji se zamera Strategiji stručnog obrazovanja iz 2006. godine jer preduzetništvo još uvek nije integrisano u nastavne planove na svim nivoima obrazovanja. Takođe, ističe se i potreba za podrškom preduzetnicima kroz sistem neformalnog obrazovanja, putem treninga i konsaltinga.

Prošle godine usvojena je i *Strategija za podršku razvoju malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine*, što predstavlja nastavak prethodne Strategije iz 2008. godine. Navedeno je da se „Strategijom nastavlja politika punog uvažavanja i primene svih dokumenata koji utvrđuju politiku Evropske unije u oblasti preduzetništva i konkurentnosti, pre svega strategije Evropa 2020 i Akta o malim preduzećima” (Vlada RS 2014: 1). Ponovo se razvoj ljudskih resursa definiše kao jedan od strateških ciljeva i predviđaju mere njegovog ostvarenja, a to su uvođenje preduzetničkog obrazovanja u sve nivoe obrazovnog sistema Republike Srbije, kao i obrazovanje i obuka nastavnika za preduzetništvo. Interesantno je uočiti kritiku da preduzetništvo nije integrisano u sve nivoe obrazovanja, što je bilo planirano prethodnom strategijom ministarstva koje je izradilo obe strategije. Iako nije urađena analiza efekata i postignuća Strategije iz 2007. godine, u praksi nalazimo da preduzetništvo nije inkorporirano u obrazovne programe na svim nivoima. Vidimo da planovi nisu realizovani i ostaje nejasno da li je ovo sada konstatacija postojećeg stanja ili se zanemaruju prethodno usvojeni dokumenti i implicitno odgovornost za ovaj problem traži u drugim ministarstvima i institucijama. Ministarstvo privrede ima zaslugu u promociji potrebe za obrazovanjem u preduzetništvu, dok sa druge strane ne preduzima aktivnosti u cilju ostvarivanje ove ideje.

Preduzetništvo u obrazovanju odraslih – primeri dobre prakse

Radi ilustracije andragoškog značaja preduzetništva, predstavimo dve preduzetničke inicijative u obrazovanju odraslih.

Veb portal *Coursera* nudi mogućnost potpuno besplatnog pohađanja onlajn kurseva najprestižnijih svetskih univerziteta (www.coursera.org). Pomenuti kursevi obrađuju teme iz filozofije i umetnosti, preko marketinga i finansija do učenja mehanike i programiranja. Svaki kurs je dizajniran prema najvišim andragoškim standardima, pravilno metodički strukturiran, obogaćen video lekcijama i preporučenom literaturom. Osim pasivnog primanja informacija, postoji obaveza pisanja eseja i mogućnost korišćenja foruma gde dolazi do plodne diskusije i međusobne evaluacije eseja. Ako pogledamo da godina studija na prestižnim univerzitetima košta i do 60.000 dolara, mogućnost da svaka odrasla osoba na svetu posredstvom internetske konekcije može slušati besplatno predavanja sa najboljih univerziteta predstavlja revolucionarni iskorak u dostupnosti i kvalitetu obrazovanja.

Još jedna preduzetnička inicijativa, *Brainster*, razvila se u Makedoniji u formi veb sajta na kojoj se nude kursevi od pravljenja mobilnih aplikacija do ulične fotografije (<https://brainster.co>). Projekat je pokrenut sa vizijom da ceo grad može biti univerzitet, svaka prostorija učionica a svako nastavnik i učenik. Specifičnost ove inicijative jeste u onlajn odabiru, plaćanju i prijavi na željeni kurs, dok se celokupna nastava realizuje u fizičkom prostoru. Kao neophodne prostorije za rad u praksi se koriste kancelarije za mlade, poslovni inkubatori, zajednički radni prostori (engl. co-working space) i drugi. Predavač može biti svako, s tim da ako evaluacija kursa od strane polaznika bude manja od ocene 3, polaznicima se vraća novac, a predavač ne dobija predviđenu naknadu. Ova inicijativa se može smatrati ostvarenjem Iljičeve ideje o raškolovanom društvu, u savremenom kapitalističkom sistemu (vidi: Illich 1971).

Da bi znanje i obrazovanje postalo dostupno većem broju odraslih, bilo radi ličnog razvoja ili profesionalnog napretka, potrebno je osmisliti nove modele učenja i obrazovanja, pokrenuti inicijative i uspešno ih realizovati. Kako bi inicijative dolazile od andragoških kadrova, potrebno je razviti preduzetničke kompetencije tih kadrova.

Zaključna razmatranja

Proučavanju preduzetništva kao izuzetno značajnog društvenog i pre svega ekonomskog fenomena neophodno je pristupati multidisciplinarno. U tom multidisciplinarnom kontekstu doprinos andragogije proučavanju preduzetništva može biti veoma značajan. Naime, naša analiza je ukazala na brojne andragoške aspekte preduzetništva odnosno na oblasti preduzetništva koje andragoška istraživanja mogu unaprediti i tako doprineti preduzetničkoj uspešnosti. Struktura preduzetničke kompetencije (kao jedne od ključnih kompetencija), obrazovni putevi razvijanja kompetencije preduzetništva u odraslom dobu, iskustveno učenje preduzetništva, motivacione osnove razvijanja kompetencije preduzetništva, posebno prevazilaženje barijera u tom procesu – izuzetno su značajni aspekti uspešnosti u preduzetništvu, aspekti ili oblasti koje mogu biti unapređene andragoškim naučnim istraživanjima.

Opređenost društva za razvoj preduzetništva svoju transparentnost i (materijalizovanu) objektivizaciju dobija usvajanjem strateških dokumenata, koji predstavljaju okvir u kojem se izgrađuju institucije i sprovode aktivnosti promocije preduzetničke ličnosti, jednostavnijeg pristupa izvorima finansiranja, smanjenih pravno-proceduralnih zahteva i sveobuhvatnog obrazovanja za bavljenje preduzetništvom. Komparacijom evropskih i srpskih obrazovnih politika nalazimo da evropska politika poseduje strateški okvir razvoja preduzetništva i obiluje dokumentima koji to regulišu: *Evropska zelena knjiga o preduzetništvu, Okvir ključnih kompetencija za celoživotno učenje, Akt o malom biznisu, Akcioni plan – Preduzetništvo 2020, Strateški okvir – Obrazovanje i obuka 2020, Preispitivanje obrazovanja: Ulaganje u veštine za bolje socio-ekonomske ishode*. Sa druge strane, srpska obrazovna politika poseduje daleko manji broj dokumenata razvoja preduzetničke kompetencije i često se nalaze u fragmentima drugih dokumenata: *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji, Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji, Strategija za smanjenje siromaštva, Strategija za razvoj konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća*. Kao zajednički imenitelj evropskih i srpskih obrazovnih politika možemo smatrati poreklo impulsa za njihovo kreiranje. On ne dolazi iz sveta obrazovanja već iz sveta privrede. Zbog čega obrazovni akteri nisu zainteresovani da budu inicijatori i promoteri

razvoja preduzetničkih politika može biti inspirativno pitanje u kontekstu novih istraživanja ove oblasti.

Na kraju, preduzetništvo kao praksa koja je znatno razvijenija nego teorija može imati i već ima značajno mesto u području obrazovanja odraslih. Preduzetničke inicijative u obrazovanju odraslih su u poslednje vreme dobile svoj razvojni zamajac i u Srbiji. To je još jedno od područja preduzetničke i obrazovne prakse posebno vredno andragoške istraživačke pažnje.

ANDRAGOGICAL ASPECTS OF ENTREPRENEURSHIP

Abstract

This paper deals with research of aspects of entrepreneurship in adult education at the level of analysis of theoretical statements, documents of educational policy and examples of good practice. The structure of the paper is made of sections on the content of entrepreneurial competence, educational paths of development of entrepreneurial competence and potential barriers in this process, the position of entrepreneurship in educational (and other public) policy of Europe and Serbia, the possibilities of including entrepreneurship in the area of adult education. In this context the interest of andragogy to study the entrepreneurship as an important social and economic phenomenon, and the possible contribution of andragogy as a science and adult education as practice to the development of entrepreneurial competence have been considered. The results of the analysis showed that entrepreneurship is present in education and other public policies, and the research in adult education can contribute to the improvement of educational policies focussed on the development of entrepreneurial competencies, as well as improvement of the environment and the educational paths of development of entrepreneurial competence.

Keywords: Andragogy, entrepreneurship, educational policies, education of entrepreneurs, entrepreneurial competence, entrepreneurship in adult education.

Literatura

- Alibabić, Š. 2002. *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju.
- Avlijaš, R. i Avlijaš, G. 2015. *Preduzetništvo* (2 izd.). Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Commission of the European communities. 2003. *Green Paper, Entrepreneurship in Europe*. Brussels.
- Commission of the European communities. 2008. *Think Small First. A Small Business Act for Europe*. Brussels.
- Coombs, P. H. 1989. Formal and nonformal education: Future strategies. U: Titmus, C. J. (Ed.), *Lifelong education for adults: An international handbook* (str. 57-60). England: Pergamon press plc.
- Cooper, A. C.; Gimeno-Gascon, F. J. & Woo, C. Y. 1994. Initial human and financial capital as predictors of new venture performance. *Journal of business venturing*, 9(5), 371-395.
- Despotović, M. 2016. *Obrazovanje odraslih na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Društvo za obrazovanje odraslih.
- European Commission. 2012. *Rethinking Education: Investing in skills for better socio-economic outcomes*. Strasbourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission. 2013. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Entrepreneurship 2020 action plan, reigniting the entrepreneurial spirit in Europe. *COM (2012) 795 Final*, 1–33. Preuzeto 5. novembra 2016. godine, sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0795&from=EN>.
- European Council. 2009. Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training („ET 2020”). *Official Journal of the European Union*, C 119, 2. Preuzeto 5. novembra 2016, sa http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2009.119.01.0002.01.ENG&toc=OJ:C:2009:119:TOC.
- European Parliament and Council. 2006. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the European Union*, L 394, 40, 10. Preuzeto 5. novembra 2016. godine, sa http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2006.394.01.0010.01.ENG&toc=OJ:L:2006:394:TOC.
- Europska Komisija/EACEA/Eurydice. 2012. *Developing Key Competences at School in Europe: Challenges and Opportunities for Policy. Eurydice Report*. Luksemburg: Ured za publikacije Europske unije.
- Falasca, M. 2011. Barriers to adult learning: Bridging the gap. *Australian Journal of Adult Learning*, 51(3), 583-590.
- Gartner, W. B. 1985. A Conceptual Framework for Describing the Phenomenon of New Venture Creation. *Academy of Management Review*, 10(4), 696–706.
- Halliday-Wynes, S. & Beddie, F. 2009. *Informal Learning. At a Glance*. Australia: National Centre for Vocational Education Research Ltd. Preuzeto 19. septembra 2016, sa https://www.ala.asn.au/wp-content/uploads/research/Informal_learning-At_a_glance.pdf
- Keith, N.; Unger, J. M.; Rauch, A. and Frese, M. 2016. Informal Learning and Entrepreneurial Success: A Longitudinal Study of Deliberate Practice among Small Business Owners. *Applied Psychology: An International Review*, 65(3), 515–540.
- Kulić, R. i Despotović, M. 2010. *Uvod u andragogiju* (4 izd.). Beograd: Svet knjige.

- Li, X. 2009. *Entrepreneurial competencies as an entrepreneurial distinctive: An examination of the competency approach in defining entrepreneurs* (Doctoral dissertation, Singapore Management University, Singapore).
- Livingstone, D. W. 1999. Exploring the icebergs of adult learning: Findings of the first Canadian survey of informal learning practices. *The Canadian Journal for the Study of Adult Education*, 13(2), 49-72. Preuzeto 1. septembar 2016, sa <http://cjsae.library.dal.ca/index.php/cjsae/article/viewFile/2000/1744>
- Ministarstvo privrede. 2012. *Izveštaj o MSP i preduzetništvu*.
- Morris, M. 1998. *Entrepreneurial intensity: sustainable advantages for individuals, organizations, and societies*. Westport, Connecticut: Quorum Books.
- Navale, A. B. 2013. Developing Entrepreneur Skills for Corporate Work. *Research Directions*, 1(4). Preuzeto 25. avgusta 2016, sa <http://www.researchdirection.org/UploadArticle/48.pdf>
- Radcliffe, D. J. and Colletta, N. J. 1989. Nonformal Education. U: Titmus, C. J. (Ed.), *Lifelong education for adults: An international handbook* (str. 60-64). England: Pergamon press plc.
- Smith, M. K. 1998, 2010. 'Participation in learning projects and programmes', *the encyclopaedia of informal education*. Preuzeto 12. septembra 2016. godine, sa <http://infed.org/mobi/participation-in-learning-projects-and-programmes/>
- Unger, J. M.; Rauch, A.; Frese, M. & Rosenbusch, N. 2011. Human capital and entrepreneurial success: A meta-analytical review. *Journal of Business Venturing*, 26(3), 341–358.
- Vlada RS. 2003. Strategija za smanjenje siromaštva u Republici Srbiji.
- Vlada RS. 2006. Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji. *Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05 - ispravka*.
- Vlada RS. 2006b. Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji. *Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05 - ispravka*.
- Vlada RS. 2007. Strategija razvoja konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća za period 2008–2013. godine.
- Vlada RS. 2012. Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine. *Službeni glasnik RS, br. 107/2012*.
- Wagner, K. & Ziltener, A. 2008. The nascent entrepreneur at the crossroads: entrepreneurial motives as determinants for different types of entrepreneurs. *Discussion Papers on Entrepreneurship and Innovation, Swiss Institute for Entrepreneurship, 1*. Chur: Swiss Institute for Entrepreneurship.